RESEARCH FOCUS
xalqaro ilmiy jurnali
hamkorligida

DOI
10.66073/ReFocus-Conf/0910050

QR-kod maqolaning DOI sahifasini ochadi

SAHIFALAR 268–273
TIL Qoraqalpoq

IQTIBOS UCHUN
I.Allambergenova, N.Ubbieva. Qaraqalpaq folklorında «Qız palwan» dástanınıń kórkemlik ózgesheligi, ideya hám tematikası, obrazlar, syujeti // «O‘zbekiston olima ayollarining mamlakat taraqqiyotiga qo‘shayotgan hissasi» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari (Nukus, 2026-yil 9–10-oktyabr). – Nukus, 2026. – B. 268–273. – DOI: https://doi.org/10.66073/ReFocus-Conf/0910050

QARAQALPAQ FOLKLORÍNDA «QÍZ PALWAN» DÁSTANÍNÍŃ KÓRKEMLIK ÓZGESHELIGI, IDEYA HÁM TEMATIKASÍ, OBRAZLAR, SYUJETI

I.Allambergenova
Berdaq atındağı QMU Qaraqalpaq filologiyası hám jurnalistika fakultetiniń Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası docenti
N.Ubbieva
Berdaq atındağı QMU Qaraqalpaq filologiyası hám jurnalistika fakulteti 4-kurs studenti

Annotaciya: Bul maqalada Qaraqalpaq folklorında «Qız palwan» dástanınıń kórkemlik ózgeshelikleri, dástannıń ideyası hám tematikalıq túrleri, dástandağı obrazlar, dástannıń syujeti tuwralı máselelerge arnalğan.

Аннотация: В данной статье рассматриваются художественные особенности эпоса «Кыз Палуан» в каракалпакском фольклоре, его идея и тематические типы, образы в эпосе и сюжет.

Abstract: This article examines the artistic features of the "Kyz Paluan" epic in Karakalpak folklore, its idea and thematic types, as well as the images in the epic and its plot.

Gilt sózler: kórkemlik, tematika, obraz, syujet.
Ключевые слова: художественность, тема, образ, сюжет.
Keywords: art, theme, image, plot.

Qaraqalpaq xalqı basqa xalıqlar sıyaqlı dástanlarda óz mádeniyatınıń barlıq túrlerin sáwlelendirgen. Onda xalıq tek ótken waqıttı ǵana emes, ótken dáwir waqıyaların ǵana emes, al jarqın keleshegin, ómir baxıt ushın gúresin, sulıwlıqtı tanıwın eń joqarı adamgershilik sezimlerdi – eldi, jerdi, xalıq súyiwdi kóredi, sezedi, biledi.

Dástan – bul onı dóretiwshilerdiń kózqarasınsha, ómirge, jámiyetlik qubılısqa ózinshe pikir júrgizedi. Adamzat óz tariyxında kóp ǵana awızeki dóretpelerdi payda etken. Bunı hárbir xalıqtıń awızeki dóretpelerinde kóriwge boladı.

Ózbekistan Respublikasınıń Birinshi Prezidenti I.A.Karimovtıń kórsetiwinshe: «Qaraqalpaq xalqı áyyemgi hám bay tariyxqa iye. Ol óziniń milliy mádeniyatı, ózine tán kórkem óneri, klassikalıq ádebiyatı, ruwxıy baylıqları, úrp-ádetleri hám dástúrleri menen pútkil dúnyaǵa málim»[1], – dep joqarı bahalağan.

Ǵárezsizlik dáwirine kelip mámleketimizde xalıq awızeki dóretpelerin jıynaw, basıp shıǵarıw hám izertlew boyınsha bir qatar is-ilajlar ámelge asırıldı. 2019-jılı elimizde Baqsıshılıq festivalın ótkeriw haqqında Prezident pármanı shıqtı. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev sózge shıǵıp, folklorlıq miyraslarımız tuwralı bılay degen edi: «Jurtımızda 100 tomlıq «Ózbek xalıq awızeki dóretiwshiligi» kompleksi basıp shıǵarılmaqta. Onıń 59 tomı dástanlardan ibarat ekenligin aytıp ótiw kerek. Sonday-aq, kóp

[1] I.A.Karimov «Ózbekstan XXI ásir bosağasında qáwipsizlik qáwipler, turaqlılıq shártleri hám rawajlanıw kepillikleri» Nókis «Qaraqalpaqstan» 1996, 136-bet.

tomlıq «Qaraqalpaq folklorı» toplamı da baspadan shıqtı. Bulardıń bárshesi bul biybaha kórkem óner mánáwiy dúnyamızda úlken orın tutıwınan derek beredi. Sonıń menen birge, baqsı-shayırlar tárepinen atqarılǵan shıǵarmalardı jazıp alıw ushın olardı ilimiy kózqarastan úyreniw jumısları turaqlı dawam etpekte. Tarawǵa baylanıslı kitap hám albomlar, filmler hám telekórsetiwler jaratılmaqta»[2]. Shınında da, xalqımız bay folklorlıq dástúrlerge iye. Bul dóretpelerdi ilimiy baǵdarda izertlew házirgi qaraqalpaq folkloristikasınıń aldına qoyǵan wazıypası bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń biri bolǵan «Qız palwan» dástanınıń ideya-tematikası, obrazları, syujetlik qurılısı úyrenildi hám kórkemlik ózgeshelikleri boyınsha bir qatar ilimiy miynetler jazıldı. Dástan «Qız palwan» haqqında I.Sağıtov, Q.Maqsetov, J.Xoshniyazov, J.Nızamatdinov, A.Járimbetov miynetlerinde ilimiy talqılawlar hám bahalı pikirler ushırasadı. «Qız palwan» dástanı Qaraqalpaq folklorı 100 tomlıqtıń 23 tomında basıp shıǵarılǵan. «Qız palwan» dástanı da «Dáwletyarbek», «Er Ziywar», «Gúlistan», «Bóz jigit», «Bozuǵlan» basqa da kóp dástanlar sıyaqlı óz izertleniwin talap etedi. Bul kórkemligi joqarı folklorlıq dóretpe.

Qaraqalpaq folklorınıń XIX tomı 23 tomında berilgen hám belgili Qıyas jıraw Qayratdinov repertuarınan orın alǵan. Dástan 1973-jılı ilimiy xızmetker Jalǵas Xoshniyazov tárepinen jazıp alındı. Házirgi kúnde Ózbekistan Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bóliminiń qaraqalpaq folklorları bóliminde saqlanadı. «Qız palwan» dástanınıń dóreliw dáwiri, janrlıq ózgesheligi dástanda obrazlardıń dóreliwi, kórkemlik ózgesheligi, kórkemlew qurallarınıń paydalanılıwı, dástannıń tili tuwralı ilimiy miynetler áhmiyeti úlken. Qaraqalpaq folklortanıw iliminde qaharmanlıq dástanlardıń biri bolǵan «Qız palwan» dástanı arnawlı túrde izertlenbedi. Dástannıń ideyalıq, tematikalıq, janrlıq ózgesheliklerin úyreniw áhmiyetli máselelerden biri bolıp tabıladı. Xalıq dástanlarınıń kórkemlik poetikasın izertlew ulıwma xalıq poeziyasın izertlewde úlken áhmiyetke iye. Xalıq dóretken dástanlardıń qáliplesiwinde mazmunı hám forması jaǵınan pútin bir dóretpege aylanıwında xalıqtıń arasınan shıqqan jıraw-baqsılardıń roli júdá úlken. Sebebi dástanlardı onıń atqarıwshılarınan bólip alıp qarawǵa bolmaydı. Jıraw-baqsılardıń sheberlik qásiyetlerin dástannıń kórkemlik ózgesheligine baylanıslı qaraw tiyis.

Qaraqalpaq folklorınıń jıynalıwı, izertleniwinde Orta Aziya xalıqları ishinde qaraqalpaq folkloristikasında birinshi bolıp «Qaraqalpaq folklorı»nıń kóp tomlıǵı (XX tom) baspadan shıqtı. 1990-jılı basıp shıǵarılǵan XX tomlıqtıń 20 tomında «Qız palwan» dástanı berilgen bolsa, Qaraqalpaq folklorı 100 tomlıqtıń 23 tomında «Qız palwan» dástanı berilgen. «Qız palwan» dástanı qaraqalpaqlar arasında keń tarqalǵan dástanlardan esaplanadı. Ol dástannıń waqıyaları sol XIV-XVII ásirlerdi óz ishine alıp, kóplegen mártlik kórsetken er azamatlardıń erlikleri haqqında sóz etiledi. Bunda burıngı dáwirdegi feodal qatlamlardıń xalıqqa qılǵan qısımları hám de xalıqtıń jawlar tárepinen tonalıwı, eldiń húkimdarı óz mápinen basqasın oylamaw ideyası alǵa súrilgen. Dástan syujetinde erlik hám ashıqlıq obrazlarına ayrıqsha itibar beriledi.

[2] Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyoyevdıń «Xalqaro baxshichilik sa'nati festivali ochilishiga baǵishlangan tantanali marosimdagi nutqi» // prezident.uz

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910050

«Qız palwan» dástanı qaraqalpaq jırawı Qıyas jırawdan 1972-jılı J.Xoshniyazov tárepinen jazıp alınǵan. Dástannıń túp nusqası saqlanıp qalǵan. Dástan úsh mıńnan aslam qosıq qatarınan ibarat. Bul bir tárepten qaraqalpaq xalqınıń ádebiyatı, mádeniyatınıń joqarılıǵı, onıń folklorınıń bay ekenliginiń dálili sıpatında qarawǵa boladı. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń biri «Qız palwan» dástanınıń ideyası Watandı qorǵaw, el-xalıqtı basqınshılardan azat etiw temasına qurılǵan. Qaraqalpaq xalqınıń basqa da qaharmanlıq dástanları sıyaqlı «Qız palwan» dástanı xalıqtıń ótken dáwirlerdegi gúresin awızeki xalıq dóretpeleriniń úlgisi sıpatında súwretlegen xalıqlıq ideyadaǵı dástan. «Qız palwan» qaharmanlıq dástan bolıwı menen birge, onıń tiykarǵı ideyası «Qırıq qız», «Qurbanbek» h.t.b qaharmanlıq dástanlar sıyaqlı sırtqı basıp alıwshı xanlarǵa qarsı gúres bolıp, tiykarınan waqıya Xorezmde boladı.

Dástannıń baslı qaharmanı – Tolǵanay atlı palwan qız. Dástanda onıń ata-anasınıń tágdirin súwretlew, Tolǵanaydıń tuwılıwın súwretleniwi menen waqıya baslanadı.

Dástannıń qısqasha mazmunı tómendegilerden ibarat:

Antakiya sháhárinde Ámin hám Sálima jetim qaladı. Shayqı Alixan tawıp alınǵan altındı olarǵa inám etedi. Ámin xalıq ushın baǵ ósiredi. Baǵman bala boladı. Sálima Qádirdan atlı ullı, Tolǵanay atlı qızlı boladı. Tolǵanay palwan hám batır, er júrek bolıp ósedi. Olar aǵası ekewi xalıq ushın ǵamxor boladı. Zulımlardan jetim-jesirlerdi qorǵaydı. Biraq Qádirdandı Temirxan óltiredi.

Bahiran hám Xayron dep atalǵan Buxara xanı xalıqları, batırları Qádirdandı óltirdik dep sarpay aladı. Túsinde tuwısqanınıń ólimin kórgen Tolǵanay ata-ananıń aytqanın tıńlamay onıń tuwısqanın izlep ketedi, biraq Temirxannan jeńilip qaladı. Temirxan qanjar menen shawmaqshı bolıp atırǵanda qız ekenin bilip qaladı, ashıq bolıp qaladı hám oǵan úylenedi.

Belgili ilimpaz N.Dáwqaraev: «Sulıw, aqıllı, xalıq ǵamın oylaytuǵın hayal-qızlardıń obrazında da qaraqalpaq xalqınıń batırlıq jırlarınan kóp tabıladı»[3], – dep pikir bildirgen edi. «Qız palwan» dástanında Tolǵanay bas qaharman sıpatında tańlanǵan. Tolǵanay obrazı palwan qız bolıwı menen birge barlıq jaqsı paziyletlerdi ózinde jámlegen. Dástanda Tolǵanay tuwılıwınan baslap súwretlenedi. Bul obraz qaraqalpaq xalqınıń «Qırıq qız» dástanındaǵı Gúlayım, «Máspatsha» dástanındaǵı Ayparsha, «Sháryar» dástanındaǵı Ánjim hám «Góruǵlı» dástanındaǵı Qırmandáli obrazları menen únles keledi. Sonıń menen birge, Tolǵanay obrazında tek usı obrazǵa tán belgiler jámlengen. Dástanda Tolǵanaydıń tuwılıwınan baslap táriyiplenedi:

Mısalı:

«Ulına qosıqshı bolǵanday,
Xalıqtıń kewli tolǵanday,
Qarsılasqan dushpandı,
Qazıq qılıp qaqqanday,
Qıyın qıstaw jerlerde,

[3] N.Dáwqaraev «Shıǵarmalarınıń tolıq jıynaǵı» Nókis «Qaraqalpaqstan» 1997, 224-bet.

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910050

Eldi jawdan baqqanday,
Bir qız tuwdı Sálima,
Mısalı tolısqan ayday». (402-bet)

Bul qatarlarda Tolǵanaydıń tuwılıwı, kamalǵa keliwi, ata-anasınıń shadlanıp toy beriwi, qızdıń batırlıǵı, er júrekligi súwretlengenligin kóremiz.

«Qız palwan» dástanında Tolǵanay obrazına jawlarǵa qarsı keletuǵın, qız bolıwına qaramastan hesh artqa qaytpaqtuǵın márt, bahadır dep táriyip beriledi.

Qaraqalpaq xalqınıń batırlıq jırlarınıń tiykarǵı qaharmanları basınan aqırına shekem batır, er júrek, urıs ónerin jaqsı biletuǵın jawınger etip kórsetiledi. Batırlar qay jerde, qanday jaǵdayda bolsa da maqsetin orınlamay qaytpaydı.

Dástanda Temirxan Qádirdandı óltirip eline qaytıp keledi. Biraq aǵasın izlegen Tolǵanay tuwısqanınıń óshin alıw ushın onı izlep tawıp aladı. Ekewi tağı da jekpe-jek shıǵadı. Olardıń bul kúsh sınasıwı dástanda tolıq táriyiplenedi.

«Eki batır ayqastı,
Kewli dárya kibi tastı,
Eki palwan jaǵalastı,
Biri arman tartadı,
Biri berman tartadı.
Eki palwan jarısıp,
Kúshleri kem-kem artadı,
Birin biri alalmay,
Jıǵısalmay tarqastı». (421-bet)

Báribir Temirxan Qız palwandı jeńedi. Qızdıń qolınan qanjarın alıp, óltirmekshi bolǵan waqıtta, Tolǵanaydıń betindegi jeti qabat nıqabı hám basındaǵı duwılǵısı sheshilip ketip jigit oǵan ashıq bolıp qaladı. Tolǵanaydı ózine ómirlik joldas etip alıwǵa bel baylaydı.

Temirxan obrazı arqalı xalıq márt jigitti súwretlemekshi bolǵanlıǵı málim. Bul obraz dástannıń keyninde kórinse de, óziniń unamlı páziyleti menen bas qaharman Tolǵanayday palwan qızǵa ılayıq ómirlik joldas retinde alınadı.

«Qız palwan» dástanında Qádirdandı táriyiplewge ayrıqsha itibar qaratılǵan. Onıń portreti tómendegishe:

«Qap tuwınday mingen atı,
Tawdı basar siyasatı,
Tulparǵa megzer sıyaqlı,
Qara tasqa tiygende,
Atlar shashqan tuyaǵı,
Tas tóbege alıptı.
Qayshılanǵan qulaǵı,
Aydarhaǵa megzegen,
Astındaǵı qara atı,
At ústine qarasa,
Ílayıqlı bir batır,
Bir sháhárge qorǵanday,
Qarsı aldınan qarasań,
Altı jasar qaplanday,

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910050

Barmaqları bir arshın,
Qulaqları qalqanday,
Murtlarınıń hár túgi,
Segiz tillá arqanday». (409-bet)

Serdalı Tóre menen Qutayba Qádirdannıń bul aybatın kórip qorqınıshqa túsedi. Qádirdan Qutayba batırdı jeńedi. Ol qarındası Tolǵanay menen ash-arıqtıń qorǵanı boladı. Puqaraǵa jábir bergen zulım el basshıların jazalaydı. Qádirdan eń sońǵı demlerine shekem xalıq ushın janın pidá etip ketedi. Ol Temirxannan jeńilgenin moyınlap qılıshqa óz basın tutadı. Qádirdan obrazında batırlıq, xalıq ushın xızmet etiw, mártlik hám mehribanlıq sıyaqlı aǵla pazıyletler jámlengen.

Solay etip, Temirxan hám Qádirdan obrazlarında naǵız batırlarǵa, qaharmanlarǵa tán belgiler mártlik, er júreklilik jámleskenligi málim boladı.

Dástan syujeti, qurılısı, kórkemligi jaǵınan basqa dástanlardan birqansha uqsaslıqqa hám ózgeshelikke iye. Dástandaǵı syujetlik uqsaslıqlar kóp ǵana basqa qaraqalpaq dástanlarına tán. Dástannıń baslanıwı basqa qaharmanlıq dástanlar sıyaqlı biyperzent ata-anadan baslanadı. Qádirdan hám Tolǵanaydıń dúnyaǵa keliwi basqa dástanlardaǵı batırlardıń tuwılıw motivinde beriledi.

Dástanda Qádirdan hám Tolǵanaydıń shóllerge shıǵıp ketip ózleri turmıs keshiriwi ayırım erteklik syujetke qurılǵan. Qádirdannıń batırlıq isleri, jawlardı jeńiwi, onıń batırlıq dańqı jaqın xanlıqlardı qorqınıshqa alıp keliwi sóz boladı. Temirxannıń tapsırma boyınsha Qádirdandı izlep keliwi hám onı jeńiwi dástanda ózgeshe syujette qurılǵan. Kópshilik qaharmanlıq dástanlarda batır jeńilmes obrazda súwretlenedi. Bunda Qádirdan Temirxannıń qolında qaza tabadı. Olardıń jekpe-jek gúresinde batırlar bir-birine mártlik islerin kórsetedi. Qádirdan hám Tolǵanay birgelikte dushpanlarǵa qarsı gúresip olardı jeńedi hám xalıqtı abat etedi.

«Qız palwan» dástanında ádillik penen ádilsizliktiń qarama-qarsılıǵı, sońında ádilliktiń jala ústinen jeńip shıǵıwı dástanda tiykarǵı orındı iyeleydi. «Qız palwan» dástanınıń syujeti jaǵınan basqa dástanlardan bir ózgesheligi onda qaharmannıń anası, aǵası tuwralı lirikalıq sezimler júdá az berilgen. Degen menen, Qız palwannıń dushpanǵa qarsı gúresi menen shańaraq, turmıs, muhabbat sezimleri júdá sheberlik penen súwretlengen. Qızdı jigittiń sawlatı basadı, dártin jigitke aytadı. Bir-biriniń atı jónin sorasıp, olar bekkem doslıqqa bel baylaydı. «Qız palwan» dástanınıń syujeti bir tutaslıǵı menen barlıq waqıyalar Tolǵanaydıń átirapına jámleydi.

Juwmaqlap aytqanda, dástannıń ishki mazmunın úlken waqıyalar quraydı, waqıyanıń bayanlanıwı dástanda óziniń qanshama ápiwayılıǵına qaramastan júdá qızıqlı. Dástan qara sóz, proza menen baslanadı. Qara sózlerdiń uyqasıp keliwi, dástanda prozanıń kórkemligi oǵada joqarı ekenligin kórsetedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. I.A.Karimov «Ózbekstan XXI ásir bosaǵasında qáwipsizlik qáwipler, turaqlılıq shártleri hám rawajlanıw kepillikleri». – Nókis «Qaraqalpaqstan», 1996. – B. 136.

2. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyoyevdıń «Xalqaro baxshichilik sa'nati festivali ochilishiga baǵishlangan tantanali marosimdagi nutqi» // prezident.uz.

3. Dáwqaraev N. «Shıǵarmalarınıń tolıq jıynaǵı». – Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1997. – B. 224.

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910050

4. Qaraqalpaq folklorı. Kóp tomlıq (14-26-tom). «Qız palwan» (Qıyas jıraw Qayratdinov). – Nókis, «Ilim», 2010. – B. 398.

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910050